

В. А. Брехуненко (Дніпропетровськ)

Витоки кримської політики Богдана Хмельницького

Політика Богдана Хмельницького щодо Кримського ханату не залишилася поза увагою історіографії. Майже в кожній студії, присвяченій військовим чи дипломатичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., дослідники тією або іншою мірою торкалися українсько-кримських відносин. Це цілком закономірно з огляду на першорядність впливу, який чинив Крим на перебіг подій в Україні. Ханат посідав ключову позицію у системі міжнародних відносин, зав'язаних на визвольній війні. Саме реакція Бахчисарая була найважливішим зовнішньополітичним чинником успішного розгортання національно-визвольного руху. Хоча ця тема висвітлена досить повно, деякі її аспекти залишилися не до кінця з'ясованими. Зокрема, це питання про витоки кримської політики гетьмана. Лише в останньому фундаментальному дослідженні епохи Б. Хмельницького¹ започатковано його розробку, хоча до українсько-татарських стосунків XVI — першої половини XVII ст. дослідники зверталися неодноразово.

Як відомо, з моменту заснування Кримського ханату його історія тісно переплітається з українською. З українсько-татарськими відносинами були пов'язані інтереси практично всіх навколишніх держав. Із самого початку вироблення української лінії в політиці щодо Криму було в руках козацького елемента. А відколи козацтво перетворюється в осібний стан і перебирає на себе від вгасаючої князівсько-магнатської верстви провід в обороні національних інтересів українського етносу, політика щодо ханату стає виключно його прерогативою. З іншого боку, татарський чинник завжди відігравав в історії козащини надзвичайно важливу роль. Власне, його наявність була однією з основних передумов появи козацтва, і відтоді він вже не втрачав свого впливу.

Спочатку стосунки козаків з Кримом характеризувалися суцільною конфронтацією. Взагалі можна констатувати відсутність осмисленої політики як такої. І лише в середині 20-х — 30-і роки XVII ст. намічаються спроби відходу від конфронтації, а наприкінці 40-х рр. встановлюються досить тривкі стосунки військово-дипломатичного характеру. Політика Б. Хмельницького відкривала якісно новий етап у взаєминах України з Кримом.

Ініціатором нових віянь в українсько-татарських відносинах став Бахчисарай. Брати Магмет- і Шагін-Гірей звертаються у 1624 р. до запорожців з проханням підтримати їхні претензії на владу в ханаті. Козаки погоджуються, надають військо і, за свідченнями сучасників, відіграють вирішальну роль у перемозі братів над Джан-Бек-Гіреєм під Кафою та в їх утвердженні на престолі². 24 грудня 1624 р. на Січі у письмовій формі — паралельно польською і татарською мовами — укладається перший в історії козацько-татарський трактат. Відповідно до нього Шагін-Гірей присягав не завдавати ніякої шкоди козакам і приходити їм на допомогу, якби хто вчинив напад на Січ. Натомість запорожці мусили підтримувати Магмет- і Шагін-Гіреїв у боротьбі проти третьої сторони³. В цілому статті угоди формулювалися досить обтічно, що давало змогу трактувати їх вільно. Як слушно підкреслював, зокрема, польський історик Б. Барановський, «Козаків можна було ужити навіть проти Польщі, стосунки з якою не складались для татар добре»⁴⁻⁵. Втім, було б історично несправедливо вимагати на той час від козаків юридичної довершеності трактату.

Рішучий крок представників татарської еліти з огляду на особливості життєдіяльності козацтва у другій половині XVI — на початку XVII ст. не виглядає дивним. Місія Е. Лясоти, молдовські колізії І. Свирговського та І. Підкови, контакти козаків з Москвою з приводу реалізації її планів щодо Криму, активна участь у подіях московської Смути, стосунки з перським шахом — все ще приклади одного ряду, що засвідчували зростання в очах суцідів ваги козацтва як військової сили. Однак, незважаючи на строкатість «наймачів», не можна говорити про всеядність козацтва. Непереборний потяг до військової справи не затьмарював глибинних політичних та національних інтересів. Козаки завжди були готові підтримати боротьбу проти мусульманського світу, але не утворювали спрямованих проти України військових союзів. Встановлення відносин з татарами, а тим більше зміст згаданої угоди, означає зростання політичної культури козаків, усвідомлення ними необхідності використання дипломатичних важелів навіть у відносинах із споконвічним противником. Взятши на себе функції виразника національних прагнень українського етносу, козацтво намагається вжити дійових заходів для реального захисту українських земель від руйнівних татарських набігів. Проте вироблення чіткої стратегічної лінії проти татар виявилось для козаків ще не під силу. Втручання у внутрішні справи ханату кожного разу відбувається лише за зверненням Магмет- і Шагін-Гіреїв. Не добилися козаки й припинення татарських набігів. Після остаточної поразки братів і згорання союзницьких відносин понад двадцять років не здійснюється жодних кроків для урегулювання стосунків з Кримом у потрібному для України руслі. Причиною цього можна вважати недостатнє усвідомлення козацтвом своєї історичної місії, примат їх станових інтересів. Лише оборона православної віри відіграла роль тієї міцної пуповини, що прив'язувала діяльність козаків до потреб українського етносу. Початковий досвід відстоювання у взаєминах з ханатом загальноукраїнських інтересів залишився невикористаним. Та він не минувся дарма. Ним повною мірою скористався Б. Хмельницький.

Дуже важливою є позиція татар щодо козацького повстання 1625 р. Наявність у договорі формули, яка зобов'язувала Магмет- і Шагін-Гіреїв подавати допомогу запорожцям, створювала деякою мірою легітимне підґрунтя для втручання татар у польсько-козацький збройний конфлікт. Зрозуміло, що проведення українською стороною даного пункту зумовлювалося стрімким зростанням напруги у стосунках козаків з Польщею після завершення Хотинської війни. Розігруючи татарську карту, запорожці, мабуть, розраховували насамперед схилити Варшаву до більшої поступливості. До їх планів входило і безпосереднє залучення кримців до бойових дій; напередодні повстання козаки навіть звернулися до них з відповідним проханням⁶. Проте, не бажаючи ускладнень з Польщею, Крим зберіг нейтралітет. Максимум на що спромоглися татари — не скористатися із сприятливої нагоди для набігу на українські землі. Здійснили вони його відразу після завершення повстання⁷. У 1637 — 1638 рр. козацькі ватажки знову прагнули заручитись збройною підтримкою Бахчисарая⁸. Б. Хмельницький, таким чином, міг спиратися на більш-менш тривку традицію, яка свідчила про готовність козацтва сприймати татар як союзників у протистоянні з Польщею. Однак укладаючи угоду з Іслам-Гіреєм, він мусив враховувати ряд моментів, що випливали з досвіду попередніх стосунків з татарами.

По-перше, те, що внаслідок пасивної позиції козацтва поєднання його зусиль з татарами спостерігалось лише на прохання претендентів на ханський престол (1624, 1628 — 1629 рр.). А взагалі союз залишався аморфним, татари не раз провокували конфліктні ситуації. Так, в кінці 1625 — у 1626 рр. вони здійснили набіги на українські землі (козаки тоді брали участь в оборонних заходах С. Хмелецького)⁹. А в травні 1625 р. козацько-татарські стосунки загострилися на ґрунті того, що запорожці звинуватили Шагін-Гірея в інспірації появи турецької флотилії на морі, куди вони вийшли, в тому числі на прохання калги¹⁰. Ця обставина дуже злякала Магмета- і Шагін-Гіреїв, які не бажали втратити сильного союзника і побоювались нападів на

кримські поселення войовничо настроєних запорожців¹¹. Однак врешті-решт справу вдалося владнати. Але, як тільки з'являлася сприятлива кон'юнктура у стосунках з Польщею та Туреччиною, хан і калга готові були пожертвувати козацькими інтересами. Досить згадати березневий 1625 р. лист Шагін-Гірея до короля з повідомленням про припинення союзницьких відносин з запорожцями і вимогою звести козаків з Дніпра¹². Отже, у всій гостроті перед Б. Хмельницьким стояла проблема — вкрай небезпечна схильність Криму до порушення угод. І тому Польща, добре розуміючи природу кримської політики, не припиняла заходи щодо руйнування українсько-татарського союзу. Однак Б. Хмельницький не припускався прорахунків і зумів вийти із скрутного становища з максимально можливими здобутками та відвернути зборівську та берестецьку зради Іслам-Гірея був об'єктивно безсилий.

Не менш важливий висновок, який зробив гетьман з подій 1624 — 1629 рр., це необхідність підтримувати тісні стосунки не тільки з центральною владою, а й з ногайськими мурзами, враховуючи їх автономістичні прагнення та специфічну реакцію на будь-які заходи Бахчисарая. Ігнорування ногайського чинника було неприпустимим. Насамперед ногайці могли відмовитися від виступу на козацькому боці, тим паче, що договір з Іслам-Гіреєм передбачав припинення набігів на українські землі, від чого найбільше утискалися інтереси саме ногайської орди, якій, за нашими підрахунками, належить лівова частка татарських вторгнень. Отже, без ногайців сила союзника значно зменшувалася і вимагала коригування тактики бойових дій, оскільки Б. Хмельницький значну роль відводив татарській кінноті¹³. До того ж, існувала небезпека польсько-ногайського зближення (така спроба була зроблена Я. Вишневецьким в кінці 1649 — на початку 1650 р.). Ногайська буджацька орда також не зазнавала впливу донського чинника. І коли напередодні кампанії 1649 р. Іслам-Гірей через походи донців затримався з виходом майже на місяць, ногайці вчасно з'явилися на Україні¹⁴. Отже, Б. Хмельницький постійно тримав руку на пульсі подій у буджаків та перекопців, нейтралізуючи ворожі впливи.

Та найбільшу небезпеку для гетьмана становила спроба Криму використати союзницькі відносини з українськими козаками для організації спільного походу на московські землі. Влітку 1625 р. разом з кримською ордою на «государевы украины» вирушило 800 запорожців, причому «без гетманского ведома»¹⁵. Ймовірність повторення подібних дій була надзвичайно високою. Реалізація ідеї спільного походу на Москву неминуче втягувала Україну у відкриту конфронтацію з і без того ненадійним північним сусідом, викликаючи адекватну реакцію Польщі. Таким чином, існувала загроза утворення вісі Річ Посполита — Москва антикримського, а, отже, і антиукраїнського спрямування. Не тільки руйнувалися плани гетьмана щодо утворення широкої антипольської коаліції, а й завдавався фактично смертельний удар по визвольній війні в цілому.

Проблема кримсько-московського вузла суперечностей ускладнювалася наявністю додаткового чинника, що стимулював природну активність Криму у цьому напрямі — діяльністю донського козацтва. Реакція Дону на українсько-татарське зближення мала істотне значення з двох міркувань. По-перше, Військо Донське, як вже зазначалось, було єдиним стратегічним союзником запорозького козацтва, а характер запорозько-донських стосунків першої половини XVII ст. давав підстави з певністю сподіватися на отримання військової допомоги; по-друге своєю позицією щодо Туреччини, а особливо щодо Криму, донські козаки могли впливати на взаємини Богдана Хмельницького з Іслам-Гіреєм. В разі продовження донцями морських походів ускладнювався вихід татар для участі в бойових діях на Україну, посилювався потяг Бахчисарая до здійснення спільного з українськими козаками походу на Дон та московське прикордоння, що призвело б до окреслених вище трагічних наслідків. Аналіз джерел з історії першого козацько-татарського союзу переконливо свідчить, що українське козацтво постійно прагнуло втягнути Військо Донське в орбіту своєї кримської політики, але те дотримувалось обережної позиції. Лише невелика кількість донців брала участь у

битві 1624 р. Коли запорожці закликали донських козаків до спільної підтримки походу Магмет- і Шагін-Гіреїв під Кафу, з Дону підійшло тільки 50 чол.¹⁶ Дуже мало донців зустрічаємо у козацько-татарському війську в 1628 р.¹⁷ А роком пізніше їх там не було взагалі. Слід гадати, що приєднувалися до запорожців лише добровольці, які робили це без відповідного рішення військового правління. Їх присутність серед запорожців погоди не робила.

Натомість донці активно підтримали ініційовані запорожцями військової експедиції до турецьких берегів і не здійснили жодної поважної акції проти Магмет- і Шагін-Гіреїв — мали місце тільки дрібні сутички. Брала участь донські козаки і у поході запорожців під Керч (1629)¹⁸, що відбувся у рамках загальної кампанії 1629 р. і, за задумом союзників, мусив викликати розпорошення сил Джан-Бек-Гірея, що полегшило б дії основного війська під Перекопом. Якщо міцна підтримка українських козаків забезпечила Магмет- і Шагін-Гіреям утвердження у Бахчисараї (1624), то спільні морські походи запорожців та донців 1625 — 1627 рр., що збіглися у часі з поновленням бойових дій між Іраном і Туреччиною, скували військові сили останньої і змусили Стамбул тимчасово змиритися із становищем у Криму. Схоже, саме прохолодне ставлення Війська Донського до змагань за владу у ханаті підживлювало антимосковські і антидонські настрої Шагін-Гірея.

Отже, донське козацтво не виправдало сподівань запорожців, хоча й не чинило спротиву і навіть підпорядковувало свої дії на морі їх інтересам. Однак відмова донців від активної підтримки союзників все-таки виходить за рамки суто тактичного явища. Позиція донського козацтва свідчила про несприйняття ним ідеї дипломатично-військових контактів як способу захисту власних інтересів, а становий егоїзм унеможлиблював подання допомоги за умов непевності в отриманні зиску. Ускладнення ситуації в регіоні вносило дисонанс у чітку й зрозумілу до цього для Дону картину. Нові обставини змушували адекватно реагувати, узгоджувати свої позиції з союзниками. І Військо Донське в основному дотримувалося потрібної запорожцям лінії. Однак це не було свідченням вірності союзницьким домовленостям. Так, коли донці не наважилися на неприйнятні з точки зору запорожців дії щодо ханату у 1624 — 1626 рр., то, судячи з усього, лише тому, що боялися відповідних санкцій з їхнього боку. Можливо, зафіксований у джерелах намір запорожців повоювати донські містечка (1628)¹⁹ і був викликаний незадоволенням надто обережною позицією Війська Донського. Аж до 1654 р. воно відкрито ігнорувало постійні заклики Чигирина щодо подання військової допомоги. Лише після укладення українсько-московського союзу 1654 р. Військо Донське, втративши колишній вплив на політичні комбінації, перестає бути завадою планам Б. Хмельницького. Більше того, під тиском Москви та Чигирина воно розпочинає координувати з українськими козаками свої дії щодо Криму. До того ж, конфліктність у зносинах Української козацької держави з ханатом частіше спричиняла необхідність здійснення так бажаних для донських козаків морських походів. Саме Б. Хмельницький запропонував включити до березневих статей пункт про узгодження донцями з запорожцями своїх заходів щодо Криму²⁰.

Між апогейними позначками українсько-кримського зближення (1624 — 1629 рр. і середина XVII ст.) мало місце ще кілька помітних випадків військово-політичних контактів козаків з татарами, що свідчить про поступовий процес ускладнення козацько-татарських стосунків та їх вихід на якісно вищий щабель розвитку.

Восени 1634 р., коли 1500 запорожців після невдалої спроби оволодіти Азовом вирушили на море, калга Девлет-Гірей пильнував їх поблизу Керчі і просив подати допомогу проти бунтівливого ногайського мурзи Кантемира. Вельми показово, що у стилі Шагін-Гірея обіцялося не здійснювати набігів на українські землі і навіть презентувати козакам коней²¹. Керівництво Криму, таким чином, пішло протоптаною своїми колишніми противниками стежкою, прагнучи скріпити тепер вже власну владу в ханаті за допомогою козацької зброї. Проте впадає в око і суттєва різниця. Так, Джан-Бек-Гірей

не надіслав посольство на Січ, а обмежився спробою звабити півторатисячний загін, граючи на недалекоглядності та приземленості інтересів основної козацької маси. Він не бажав укладення договору, в якому, зрозуміло, мусив взяти б на себе певні зобов'язання.

Проте наміри хана не справдилися. Чи то козаки після двох виснажливих облог Азова не бажали встрявати у непевні авантюри, чи мали серед себе холодні голови, але у відповідь пролунало найприкріше для татар і водночас найвідповідніше загальнокозацьким інтересам: «чтоб он (калга. — В. Б.) прислал послов своих к ним в Запороги о прямом договоре»²². Але для тодішнього керівництва Криму офіційне оформлення спілки з козаками було неприйнятним.

Те, що не вдалось зробити Джан-Бек-Гіреєві, поталанило у 1637 р. здійснити його наступнику. Новий хан автономіст Інает-Гірей добився участі козацького загону у боротьбі з Кантемиром. Причому приєднання до кримського війська козаків було узгоджене з польським королем в обмін на обіцянку припинення набігів. Очолював загін майбутній ватажок повстання 1637 р. Павлюк. За одними даними, під його рукою налічувалося тільки 600 реєстровців, за іншими — до 5000 чол.²³ Кантемир не зміг вистояти. Цікаво, що відразу після поразки він мав намір «дати аманат запороским черкасом на том, чтоб они, запороские чекрасы, были с ними, мансуровыми детми, в миру и ходили войною заодно на Крым и на ногайские улусы»²⁴. Однак швидкоплинний перебіг подій не дав змоги здійснити задумане. Невдовзі Кантемир разом із своїм сином Сююнчею був змушений втекти до Царгорода і там був страчений.

Отже, козацький фактор врешті-решт починає розглядатися в Криму при розв'язанні внутрішніх проблем як суттєвий військово-політичний чинник. Ворожі угруповання, кожне на свій лад, намагаються заручитися підтримкою Запорожжя, що відкривало перед козаками широкі перспективи у кримській політиці. Ще важливішим було паралельне демонстрування козацтвом під час повстання 1637 — 1638 рр. свого усвідомлення ваги спілки з татарами для забезпечення успіху в протистоянні з Польщею. І Павлюк, і Гуня відкрито закликали кримців до підтримки своєї боротьби. Однак, як і в 1625 р., робили це без детального аналізу ситуації і всіх наслідків своїх кроків. Відсутність комплексного бачення проблеми, як, зрештою, і завдань власне повстання в цілому, стала головною завадою для укладення орієнтованої на перспективу угоди. Умови для інтегрального підходу до татарського фактора тоді ще не визріли у козацькому середовищі.

Потрібно було ще десять років для того, щоб козаки усвідомили необхідність підходу до конкретних проблем з урахуванням загальноукраїнських інтересів. На цей шлях став і вже не збочував з нього Б. Хмельницький, який зрозумів, що розбудова у процесі визвольних змагань власної Української держави є єдино можливим способом розв'язання гордієвого вузла гострих суперечностей в Україні. Кримський чинник трактується тепер у контексті забезпечення умов для реалізації цієї ідеї. Започатковані у 20-і рр. традиції військово-політичних контактів між українськими козаками та Кримом давали змогу встановити союзницькі відносини з татарами без побоювань обструкції з боку основної маси козацтва. Воно виявило себе готовим до стосунків з Кримом на ґрунті боротьби з Польщею. Не менш важливим було й те, що Б. Хмельницький міг спиратись на набутий козацтвом досвід, завдяки чому мав змогу виробити вірну тактику дій щодо Криму.

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1992. — С. 42, 46 — 47.

² Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М.; Л., 1948. — С. 112.

³ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. I. — С. 276.

- ⁴⁻⁵ Вагаповскі В. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624 — 1629. — Łódź, 1948. — S. 37.
- ⁶ Новосельський А. А. Указ соч. — С. 116.
- ⁷ Там же. — С. 117.
- ⁸ Шербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 — 1654. — К., 1989. — С. 61, 69.
- ⁹ Вагаповскі В. Op. cit. — S. 63.
- ¹⁰ РДАДА, ф. 123, 1625 № 11, арк. 8 — 9.
- ¹¹ Там же. — С. 8 — 9.
- ¹² Вагаповскі В. Op. cit. — S. 79.
- ¹³ Стороженко І. С. Восне мистецтво визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.: Автореферат дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 4.
- ¹⁴ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 2. — С. 134; Смолий В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 171.
- ¹⁵ Воссоєдинение... М., 1953. — Т. 1. — С. 57.
- ¹⁶ РДАДА, ф. 123, 1624 № 3, арк. 107.
- ¹⁷ Там же, 1628 № 1, арк. 143.
- ¹⁸ Там же, 1629 № 9, арк. 16.
- ¹⁹ Там же, ф. 89, 1628 № 2, арк. 98.
- ²⁰ Воссоєдинение... М., 1953. — Т. 3. — С. 564.
- ²¹ РДАДА, ф. 123, 1634 № 5, арк. 235.
- ²² Там же, арк. 235.
- ²³ Воссоєдинение... — Т. 1. — С. 177, 497.
- ²⁴ РДАДА, ф. 127, 1637 № 1, арк. 130.

М. В. Харшшин (Київ)

Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)

Тривалий час у науковій історіографії панувала думка, що Богдан Хмельницький слідом за політичним підпорядкуванням України Росії намагався приєднати до Московського патріархату й Українську православну церкву. Такий погляд на проблему поділяли не тільки вітчизняні (дореволюційні та радянські) вчені, а й історики з української діаспори¹.

Новітні дослідження українських науковців доводять хибність даної концепції. На основі нововиявлених архівних документів та критичного переосмислення відомих фактів дослідники дійшли висновку, що зусилля гетьмана були спрямовані на утворення й розбудову Української держави; інша річ, наскільки йому вдалося реалізувати свої наміри.

Особливий інтерес історики виявили до питань, пов'язаних із становищем Української православної церкви, яку тоді представляла Київська митрополія. З'явилися перші публікації, в яких дослідники намагалися висвітлити відносини українського козацтва в православної церквою, з російським патріаршим престолом за доби Хмельниччини, а також з'ясувати ставлення гетьманського уряду до церковного землеволодіння та українського духовенства в цілому².

Однак такі важливі проблеми, як взаємовідносини духовної влади Київської митрополії з урядом Богдана Хмельницького, роль Української православної церкви у державотворчому процесі, ще не вивчені належним чином. У даному повідомленні робиться спроба заповнити деякою мірою цю прогалину.

У січні 1948 року, як відомо, розпочалося козацьке повстання, якому судилося перерости у Визвольну війну українського народу. Однією з її головних причин було релігійне гноблення православного населення Речі Посполитої. Богдан Хмельницький у своїх зверненнях до українців прямо вказував, що польські власті «посполитим народом нашим заволодівши, не тільки у ярмо невольничче їх запрягли, але(й) по своїй волі безбожній і в душі вредную і правилами священним і святих отець наших противную вринуту унію»